

Kulturmiljöutredning nr 2

Backbyn

Ett riksintresseområde för kulturmiljövården
2016

NORRTÄLJE
KOMMUN

Kulturmiljöutredningar Norrtälje kommun 2011-2016

I Norrtälje kommun finns höga kulturmiljövärden, något som avspeglas i det stora antalet riksintresseområden för kulturmiljövården som Riksantikvarieämbetet pekat ut. I Norrtälje finns det finns 26 sådana områden och 2011 beslutade Norrtälje kommun att göra en kulturhistorisk utredning av 22 av dessa områden, dels för att skapa ett bättre beslutsunderlag för kommunen och dels för att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Följande områden ingår i den kulturmiljöutredning som genomförts:

Skärgårdsmiljöer

1. Arholma
2. Backbyn
3. Barnens Ö
4. Svartlöga – Rödlöga

Farleds- och kommunikationsmiljöer

5. Grisslehamn
6. Vaddö kanal

Landsbygd, förhistoria till stormaktstid

7. Estuna – Lohärad
8. Häverö
9. Kristineholm
10. Länna
11. Norsjö
12. Roslagsbro
13. Skederid – Husby-Sjuhunda
14. Skedviken
15. (Skepptuna) – Närtuna – Gottröra
16. Söderby-Karl
17. Vagnåla

Herrgårds- och slottsmiljöer

18. Näs

Industrimiljöer

19. Edsbro
20. Hallstavik
21. Herräng
22. Skedbobruk

Innehållsförteckning

Inledning	4
Presentation av riksintresseområdet	6
Riksintresset Backbyn	8
Landskapet	9
Skärgårdsbyar	10
Alternativa försörjningsstrategier	11
Skärgårdsbyarnas flexibilitet	12
Värden att bevara och utveckla	20
Riksintressebeskrivningen	20
Kärnvärden i riksintresset	21
Tips och råd för dig som bor	22
Planering på landsbygden	24
Förslag till riktlinjer för bevarande och utveckling	28
Förslag på vidare åtgärder	32
Källor	33

Inledning

Norrtälje är en expansiv kommun. Det medför ett ökat exploateringsstryck på attraktiva områden med närhet till Norrtälje stad och i kommunikativt fördelaktiga områden. I kommunen finns bland annat mycket höga kulturmiljövärden, vilket avspeglas i att det finns 26 riksintresseområden för kulturmiljövärden i kommunen. Flera av dem ligger i områden som är attraktiva för framförallt exploatering för nya bostäder.

Att kommunen har många områden med höga kulturhistoriska värden är en tillgång och det är viktigt att planering och hänsyn tas så att ny bebyggelse inte påtagligt skadar dessa specifika miljöer och karaktärer.

Kommunen beslutade 2011 och 2013 om medel för utförande av kulturmiljöanalyser för att klargöra förutsättningarna för förändring av markanvändningen i samspel med de kulturvärden som finns i dessa områden. Huvudsyftet har varit att skapa ett beslutsunderlag för kommunens bygglovgivning och planarbete samt att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras natur- eller kulturmiljövärden eller med hänsyn till friluftslivet skall enligt miljöbalkens 3 kap 6 § så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.

De områden som lyfts fram som riksintressanta i landet från kulturmiljösynpunkt, är de som på ett tydligare sätt än andra, visar upp en lokal karaktär och kvalitet genom att det går att avläsa tidsdjup, särprägel eller representativitet för den specifika karaktären eller kvaliteten. Riksintresseområdena ska kunna ge betraktaren ett utsnitt av en pedagogisk, spännande och levande berättelse om landets och befolkningens utveckling.

Det är ett av riksintresse-instrumentets styrka att kunna anlägga ett nationellt perspektiv på en lokalt vanligt förekommande företeelse. Fysisk planering går i mångt och mycket ut på att väga olika samhällsintressen i den fysiska miljön, mot varandra, för att nå en långsiktigt hållbar samhällsutveckling. Välgrundade avvägningar förutsätter kunskap om dessa olika samhällsintressen. Det här dokumentet avser att beskriva och belysa de kulturmiljövärden som finns så att de bevaras och utvecklas i samklang med samhällsplaneringen.

Vårt kulturarv är inte bara en självklar del av en god och stimulerande livsmiljö, utan även en viktig resurs för rekreation, friluftsliv, turism- och besöksnäringen. När vi gör förändringar i den fysiska miljön är det allas vårt ansvar att ta tillvara och utveckla kulturarvet, så att det kan föras vidare till kommande generationer.

Det nuvarande urvalet av riksintresseområden gjordes till största delen år 1987 i samband med tillkomsten av naturresurslagen (NRL), då begreppet riksintresse fick en juridisk innebörd.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är ansvarig myndighet för riksintresseområden för kulturmiljövärden. De befintliga motiv- och värdebeskrivningar för de befintliga riksintresseområdena beslutades under åren 1996-97. Länsstyrelsen i Stockholms län har påbörjat en översyn av länets riksintressen. Det arbetet skall vara slutfört 2019. De 22 analyser som nu är framtagna för Norrtälje kommun kommer att vara ett viktigt underlag för eventuella förändringar avseende innehåll och avgränsningar.

Beskrivningen till riksintresset Backbyn framhåller kust- och skärgårdsmiljön som formats av den traditionella mångsidiga skärgårdsekonomin. Havet, fisket, sjöfarten och mångsyssleriet har skapat karaktäristiska bebyggelsemiljöer och ett variationsrikt odlingslandskap präglat av småskalighet. Skärgårdsbornas mångfacetterade näringsfång återspeglas i Backbyn och Tranvik genom sjöbodar invid vattnet och gårdbebyggelsen kopplad till byarnas agrara resurser.

Presentation av riksintresseområdet

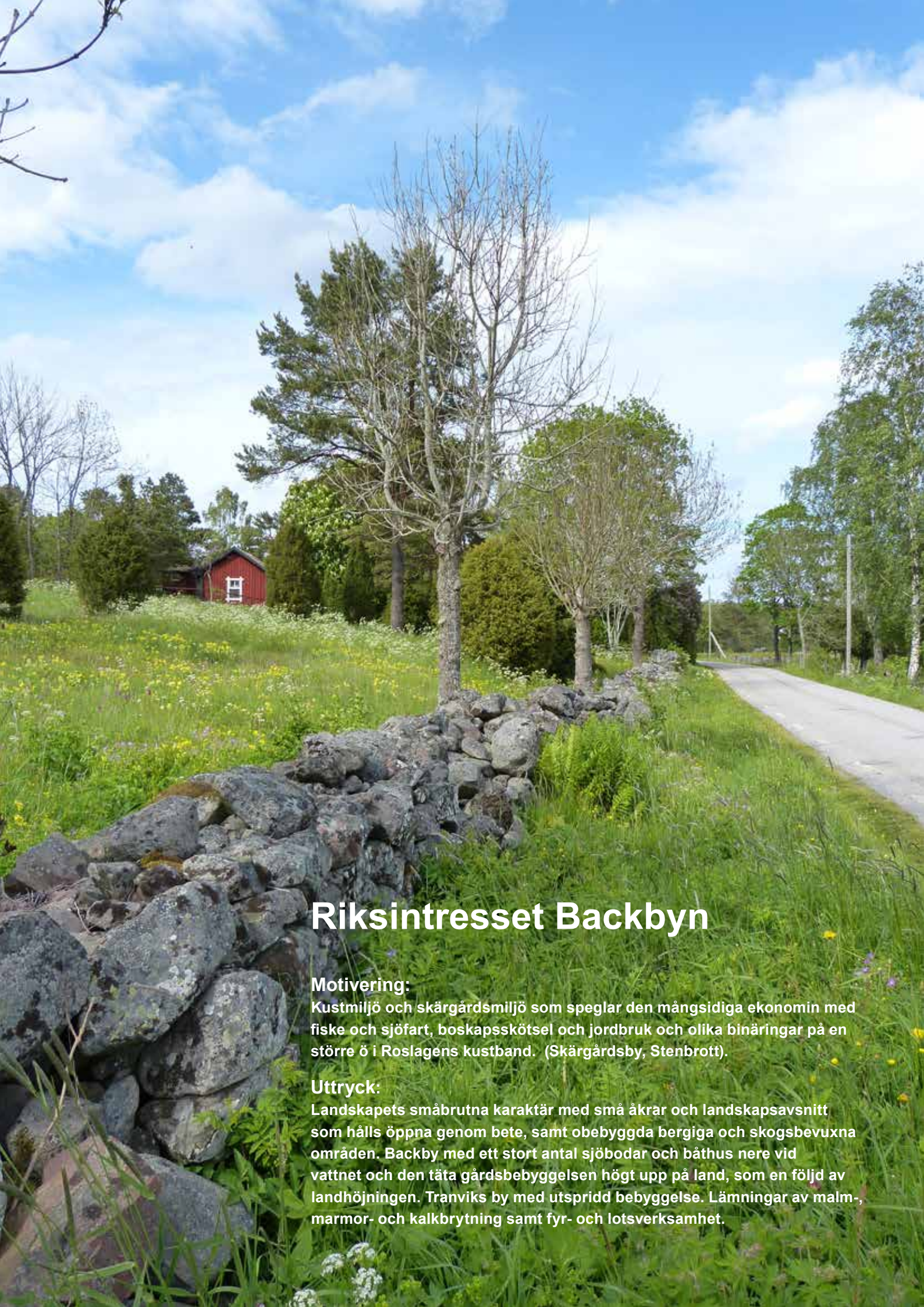
Riksintresset omfattar byarna Backby och Tranvik på östra Singö med tillhörande odlingsmark, utmark och delar av fiskevattnet. Singö är en större ö nära fastlandet i norra Roslagens kustband. Riksintresset skildrar väl skärgårdens livsvillkor och de flexibla försörjningsstrategierna i Roslagens kustband. Fördelningen och nyttjandet av naturens resurser avspeglas i bebyggelse och markanvändning. Det småskaliga odlingslandskapet med stort inslag av bete berättar om det historiska jordbrukets starka betoning på boskapsskötsel, där ängs- och hagmarkerna dominerade markanvändningen. Kvar i landskapet finns stenmurar som visar på djurhållningen i området.

Läget vid vikarna och i anslutning till odlingsmarken och den funktionella uppdelningen i gårdsbebyggelse och sjövisten återspeglar mångsyssleriet i skärgårdsbyarna. Byarnas gårdsbebyggelse är placerad i skyddade lägen med täta gårdsstrukturer som är typiskt för bebyggelse i det väderutsatta kustbandet.

Backbyns och Tranviks delvis olika inriktning i näringsgrenarna framträder i bebyggelsens struktur. Det stora antalet sjöbodar i Backbyfjärden visar på fiskets stora betydelse i Backbyn. Backbyn har störst antal bevarade sjöbodar i hela länet. Flera gårdar har en ålderdomlig gårdsstruktur med många, mindre uthus och bevarade byggnader från 1700-talet. Den bebyggelse som tillkommit under 1900-talets senare del och framåt ligger på avstånd från byarna, och inverkar inte på den ålderdomliga bebyggelsestrukturen i området.

Riksintresset Backbyn

Motivering:

Kustmiljö och skärgårdsmiljö som speglar den mångsidiga ekonomin med fiske och sjöfart, boskapsskötsel och jordbruk och olika binärningar på en större ö i Roslagens kustband. (Skärgårdsby, Stenbrott).

Uttryck:

Landskapets småbrutna karaktär med små åkrar och landskapsavsnitt som hålls öppna genom bete, samt obebyggda bergiga och skogsbevuxna områden. Backby med ett stort antal sjöbodar och båthus nere vid vattnet och den täta gårdsbebyggelsen högt upp på land, som en följd av landhöjningen. Tranviks by med utspridd bebyggelse. Lämningar av malm-, marmor- och kalkbrytning samt fyr- och lotsverksamhet.

Landskapet

Skärgården i norra Roslagen har en begränsad utbredning och utanför Singö finns endast ett fåtal småöar, kobbar och skär innan Ålands hav breder ut sig. Ön skiljer sig från öarna i mellan- och yttre skärgården längre söderut genom en förhållandevis större andel odlings- och ängsmark.

Landskapet kring Backbyn och Tranviks by präglas av ett flackt skärgårdslandskap, med en för innerskärgården karaktäristisk blandning mellan glest skogsbeväxta bergområden med mycket berg i dagen och uppodlade och brukade marker i dalgångarna. Landskapet är småbrutet med små, oregelbundet flikiga dalgångsstråk som avbryts av större höglänta skogspartier.

Många av de småskaliga flikiga dalgångarna hålls idag öppna genom bete. Mindre åkrar, hagmarker och ett stort inslag av lövträd på moränhöjder och i omgivande skogsbeklädda höjdparter bidrar till ett variationsrikt och mosaikartat landskap.

Bybebyggelsen är huvudsakligen belägen i ett nordsydligt stråk längs med en trång uppodlad dalgång som löper mellan de båda vikarna, med sjöbodar och bryggor invid strandkanten. Genom dalgången löper ett småskaligt slingrande vägnät mellan olika bebyggelsegrupper, gårdarna i dalgången och nyare bebyggelse i de kustnära skogsområdena.

Nyckelkaraktär

- Skärgårdsbyar med täta gårdsmiljöer belägna invid skyddade vikar
- Sjövisten med bodar, bryggor och båthus i nära koppling till gårdsmiljöerna
- Småbrutet och topografiskt varierat betespräglat odlingslandskap
- Täta väl avgränsade gårdsmiljöer med bevarade drag av månghussystemet
- Slingrande ålderdomligt vägnät

Skärgårdsbyar

Alternativa försörjningsstrategier

Skärgården har alltid präglats av ett mångsidigt näringsfång. I skärgårdssamhället saknades möjligheter till specialisering på det sätt som var naturligt i fastlandets jordbruksbygder.

Istället har skärgårdsbefolkningens försörjningsmönster historiskt baserats på en bred kombination av olika näringar. Boskapsskötsel och ett småskaligt åkerbruk bedrevs sida vid sida med jakt och fiske. Fisken kom och gick i perioder och väder och vind spelade en avgörande roll för jakt- och fiskelyckan. Naturens nyckfullhet krävde av skärgårdslivet ett stort mått av flexibilitet och mångsidighet. Ekonomisk riskspridning var avgörande och mångsidigheten gav möjlighet att parera förluster i en näringsgren med ett större uttag i en annan.

Skärgårdsbornas mångfacetterade näringsfång återspeglas i den byggda miljön. Det kombinerade näringsmönstret innebar att byn ofta låg invid en vik, nära ett bra och skyddat hamnläge för fiskets skull, men också i nära anslutning till åkermarken för jordbrukets skull. De flesta skärgårdsbyar hade en mer öppen, oregelbunden och spontant framvuxen struktur än många av fastlandets byar. Bebyggelsen präglades av en funktionell zonerings av de olika byggnaderna. Närmast stranden låg sjövistet med brygga, båthus, redskaps- och fiskebodar och därefter boningshus och ekonomibyggnader. En del byar med läge vid skyddade marer, d.v.s. nästan avsnörda vikar, kom i stor utsträckning att påverkas av strandförskjutningen, vilket innebar att byarna successivt tvingats att flytta för att uppnå bättre hamnlägen.

Byarna Backbyn och Tranvik är belägna invid skyddade vikar på Singös östra sida. Byarna har historiskt livnärt sig på en kombination av jordbruk och fiske, och det kombinerade näringfånget avspeglas i bebyggelsens karaktär och läge i landskapet. Invid vikarna finns sjövisten med bodar, bryggor och båthus medan jordbrukets ekonomibyggnader ligger invid bybebyggelsen och jordbruksmarkerna. Bostadshusen ligger strategiskt placerade i nära anslutning till både till sjövistena vid strandkanten och till odlingsmarken.

Skärgårdsbyarnas flexibilitet

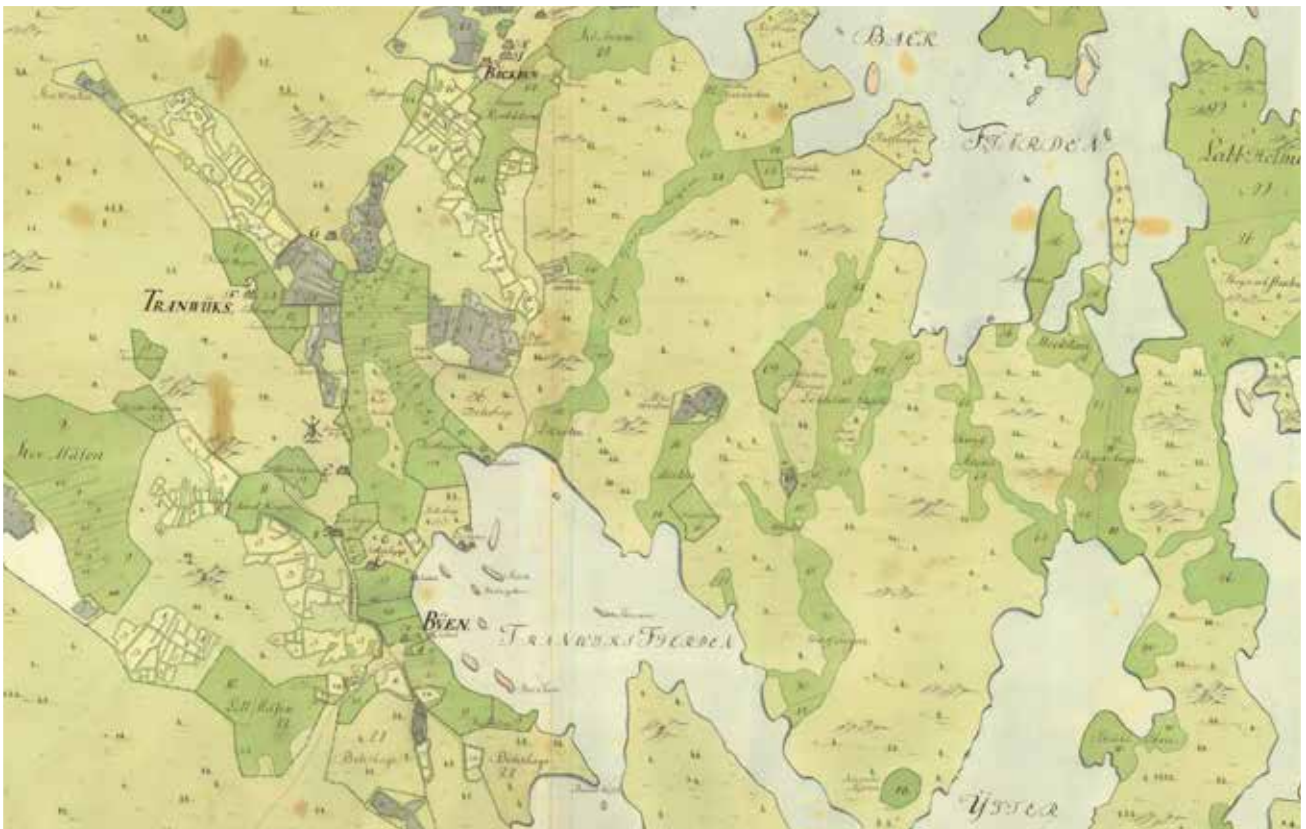
Byarna är typiska vikbyar, placerade i nära anslutning både till odlingsmarken och vattnet i de skyddade vikarna Backbyfjärden och Tranviksfjärden. Huvudnäringen i byarna har historiskt varit fiske, med jordbruket som ett viktigt komplement, och närheten till vattnet och har varit en viktig lokaliseringsfaktor. Gårdarna låg därför i nära anslutning till både jordbruksmarken och strandlinjen, där sjövisten med bodar, bryggor och gistgårdar var belägna. I och med landhöjningen har strandlinjen successivt flyttats och avståndet mellan bybebyggelsen och dess sjövisten ökat.

De båda byarna har varit enskilda administrativa enheter, men haft gemensamma utmarker och fiskevatten, en strategi för att de viktiga resurserna skulle fördelas rättvist mellan fiskebönderna. De småskaliga öppna markerna användes som ängs- och betesmarker, och med endast mindre inhägnade åkergården i anslutning till bybebyggelsen, samt ibland insprängda i ängsmarkerna. Betestrycket på landskapet var högt och alla tillgängliga resurser utnyttjades, även det magra betet på småöarna. Backbyn präglades av en tät bystruktur, där byns gårdar låg samlade i anslutning till bygatan, med betade strandängar mellan byn och sjövistet. Tranvik hade en glesare bystruktur, där gårdarna låg spridda utefter byvägen, anpassat till jordbruksmarkens utbredning i den långsmala dalgången och Tranviksfjärdens bredare strandlinje. Båda byarnas gårdsmiljöer var formerade för att skapa gårdstun skyddade från väder och vind.

I Backbyn har man huvudsakligen försörjt sig på jakt och fiske, och jordbruket har varit ett komplement. Vid tider med mindre tillgång till fisk ökade odlingsmarkens betydelse och förhållande till fisket. Andra alternativa försörjningar i byn har varit lotsverksamhet och tegelbruk, något som är typiskt för att upprätthålla flexibilitet i skärgårdsbyns ekonomi. I det historiska kartmaterialet framkommer ekonomins inriktning både genom bebyggelsen läge och inägomarkens omfattning. I mitten av 1600-talet bestod Backbyn av fyra gårdar, Östergården, Södergården, Mellangården och Västergården, med ett halvt mantal vardera. Gårdarna låg på en gemensam tomtplats med den inhägnade odlingsmarken väster om tomten och utmed vägen ner mot sjövistena vid strandkanten till öster. Odlingsmarken bestod av ett större uppsplittrat gäde väster och söder om byn, och några mindre åkerlappar i norr på andra sidan Backbyfjärden (kallad Backbyviken i kartan). Byns ängsmark fanns norr om Backbyfjärden och öster om byn i området ner mot vattnet.

Tranviks by hade en betydligt mer splittrad bebyggelsebild. Gårdarna låg utspridda längs med byvägen som löpte centralt genom den nordsydliga dalgången. Fyra av de sju gårdarna som fanns i byn på 1600-talet låg i anslutning till Tranviksfjärden, medan de övriga tre var lokaliserade till lägen i anslutning till odlingsmarken en bit ifrån sjövistena. I Tranvik har sannolikt odlingsmarken spelat en större roll för försörjningen än i Backby. Byn hade en större andel odlings- och ängsmark och närheten till sjövistena har i vissa fall spelat en underordnad betydelse för gårdslokaliseringen.

Förutsättningarna för åkerbruk var relativt goda på inner- och mellanskärgårdens större öar med inslag av kalkhaltiga jordar. Därför återfinns just här många välbevarade skärgårdsbyar som speglar skärgårdsbornas traditionella mångsidiga näringsstruktur. Jordbrukets betydelse i skärgårdsekonomin avtog successivt längre ut i skärgården där de maritima inslagen blev mer betydande. Backbyn och Tranviks läge på Singö präglas av en kombination av innerskärgårdens relativt goda odlingsresurser och den yttre skärgårdens uppsplittrade odlingsmarker. Tranvik är beläget i ett större dalgångsstråk med mer sammanhängande odlingsytor och flera mindre nordsydliga dalgångsstråk. Det större dalgångsstråket breder ut sig mot väster med relativt bördig odlingsmark i större arealer. Här finner vi ortnamn som syftar på jordens avkastning som exempelvis *Digerängen* och *Digerrudan*. Vid Backbyn

På en ägomätning från 1775 kan man se hur ängsmarken bredde ut sig i de långsmala dalgångarna.

Vid Tranviks by öppnar dalgången upp sig med relativt stora arealer odlingsbar mark.

Vid Backbyn är dalgången trängre och markanvändningen präglas fortfarande av bete på de öppna strandängarna.

däremot, smalnar den större dalgången av och odlingsutrymmet krymper. Här präglas landskapet i högre grad av det för den yttre skärgården typiska växlingen mellan berg i dagen och mindre uppodlade sprickzoner. I det kustpräglade landskapet kring Backbyn har de mindre dalgångarna även ett tunnare jordtäck och jordbruket har i än högre grad än i Tranvik varit betesinriktat.

Betesdrift

Backbyn och Tranvik hade gemensam utmark och gemensamma fiskevatten. Utmarken bestod både av de bergiga skogsområdena kring inmarkerna på fastlandet, och av öar och skär utanför Singös östra kust. Mycket av byarnas bete bedrevs på öarna och sommartid forslades boskapen ut till olika öar beroende på tillgång på bete och djurslag. Skärgårdsbönderna hade ofta ett relativt stort boskapsinnehav och höll sig dessutom med många olika sorters djur. Ett varierat boskapsbestånd var ett effektivt sätt att optimera resursutnyttjandet. De större djuren som kor, oxar och hästar betade på hemön och de större närliggande holmarna. Småboskap som får och getter krävde mindre tillsyn och framförallt mindre foderresurser och kunde därför transporteras längre bort till det magrare betet på de mindre holmarna och skären. Många av småöarna blev tidigt mycket hårt utnyttjade.

Ett stort boskapsinnehav krävde inte bara tillgång på betesmarker utan också stora mängder vinterfoder. Den foderproducerande ängen var därför en av skärgårdsbornas viktigaste tillgångar. Åkermarken var i regel samlad till hemön medan och ängs- och betesmarken fanns

Det tidigare ängs- och betesbruket är fortfarande tydligt i de båda skärgårdsbyarna. Hamlade träd i anslutning till gårdsmiljön och betespräglade marker kring bytomterna speglar den tidigare omfattande boskapsinnehavet.

utspridd på de öar och skär som ingick i ägorna. Slåtter bedrevs på i stort sett all gräsmark för att få vinterfoder till djuren. Man slog på kärren, hustomterna, i klippskrevor, längs byvägen, dikes- och åkerrenar. Det var även vanligt att man skördade vass och hamlade lövträd för att få höet att räcka till hela vintern.

Till byarnas ägor hörde omfattande fiskevatten och ett stort antal mindre öar, kobbar och skär fördelade längs med Singös nordöstra kust. Ett viktigt komplement till fisket var jakten på säl och sjöfågel som bedrevs säsongsvis i det yttre kustbandet. Jakten bedrevs både för husbehov för att dryga ut kosten, och för avsalu. Sälén jagades för sitt kött, men även för skinnet och späcket som kokades till tran för att användas som olja för lampor och smörjmedel. Betydelsen av de maritima resurserna i byns försörjning återspeglas i ortnamnet Tranvik.

Hemmafisket bedrevs inom byarnas gemensamt ägda vatten som disponerades av de boende i byarna. Byarnas fiskevatten var navet i näringsfånget och kan ses som ett slags havets inägor som nyttjades intensivt främst till husbehov. Fiskevattnet hade liksom inägorna olika avkastning som till stora delar berodde på strändernas och bottnarnas egenskaper. Rättigheterna till fiskeplatserna fördelades därför i olika lotter som roterades efter bestämda och ibland komplicerade system.

Det omfattande fisket och byarnas delvis olika ekonomiska förutsättningar märks även genom sjövistena. Backbyfjärdens inre del präglas av en mängd sjöbodar, bryggor och båthus som berättar om fiskets stora betydelse för byn. I Tranviksfjärden är bodarna betydligt färre. Historiskt har Tranviksfjärden haft fler båthus, men i takt med jordbrukets utveckling har fiskets betydelse för byn försörjning avtagit.

En stor mängd öar och skär utanför Singös kust var en viktig del i byarnas utmark. Bete och ängsbruk bedrevs främst på öarna närmast kusten, medan jakt och fiske bedrevs över hela det vidsträckta området. Kartan visar byarnas markinnehav markerat med blå färg.

Backbyns många båthus, bryggor och sjöbodar berättar om fiskets betydelse för byns ekonomi. I Tranviksfjärden är bodarna färre. Skärgårdsbyarnas försörjningsmönster har historiskt baserats på en bred kombination av olika näringar. Boskapsskötsel och ett småskaligt åkerbruk bedrevs sida vid sida med jakt och fiske. Även stenindustri, fyr- och lotsverksamhet bidrog till skärgårdsbornas försörjning.

Fyr- och lotsverksamhet

På Svartklubben rakt väster om området uppfördes en fyr 1820. Placeringen var strategisk vid södra inloppet från Ålands hav på en plats där det tidigare funnits en båk. På Svartklubben fanns även en lotsstation som ansvarade för att lotsa sjöfart genom skärgården. De flesta lotsningar gick genom Singö sund till bland annat Hargshamn, Herräng och Hallstavik. På 1930-talet var fem lotsar stationerade vid stationen. Från fyren är det fri sikt mot Åland och fyren och lotsverksamheten spelade en roll under andra världskriget, när fartyg behövde lotsas mellan minor som lagts ut i kustbandet.

Lotsarna bodde både i anslutning till fyren, men även i Backbyn. På ön Gåsesten norr om Backbyn fanns lotsbostäder redan på 1700-talet, och flera vårdkasar har funnits i inloppet till Backbyfjärden norrifrån. Även båtsmän har bott i Backbyn och på de äldre kartorna finns ett båtsmanstorp i anslutning till Backbyns sjövidsten.

Gårdsmiljöer

I mitten av 1600-talet hade Backbyn fyra gårdar och Tranvik sju. 1908 hade byarna vuxit till åtta respektive fjorton brukningsdelar genom att gårdarna klyvts. Att jordbruksmarken kunde försörja så många invånare berodde på skärgårdens mångsidiga näringsfång där flera resurser erbjöd alternativa strategier för försörjning.

I både Backbyn och Tranvik finns exempel på sammanhållna gårdsmiljöer med ett äldre byggnadsbestånd och gårdsbild. Gårdsmiljöerna har en ålderdomlig karaktär med inslag av kringbyggda gårdar och bevarade drag av det traditionella månghussystemet. Mattsgården som numera är hembygdsgård ligger i Backbyns sydvästra del. I gårdsmiljön ingår en timrad parstuga och ett flertal byggnader som bryggghus, trösklada, stall med lider och foderlador, fä- och svinhus. Backbyn präglas av en tätare bystruktur medan bybebyggelsen i Tranvik är mer utspridd. Det stora antalet sjöbodar och båthus i Backbyn är välbevarade och utgör ett

karaktäristiskt inslag i byn. I takt med att gårdarna i byn utökades kom bybebyggelsen att krypa allt närmare vattenlinjen med sjövistena. Här fanns bebyggelse redan tidigare i form av bodar och bostäder för lotsar och båtsmän. Bostadshusen är oftast placerade i anslutning till byvägen. I Backbyn slingrar sig byvägen mellan de tätt liggande husen. Den täta placeringen av byggnader ger byvägen en karaktäristisk småskalig och sluten inramning. Jordbrukets ekonomibyggnader grupperar sig runt mangårdarna i nära anslutning till de omgivande odlingsmarkerna.

Stenbrott och malmutvinning

Som en del av skärgårdekonomin varierade näringsfång var det vanligt med olika typer av tidigindustriell verksamhet i skärgårdsbyarna. I de kustnära områdena med mycket berg i dagen var malmförande bergarter och kalksten lätta att upptäcka och utvinna. Inom och i anslutning till området finns rester efter en småskalig stenbrytning. På Labbholmen, Enholmen och i Kalvhagen vid Backbyn finns rester efter brytning av kalk, malm och marmor. Vid Backbyn har man slagit tegel och i anslutning till Backbyfjärden finns rester av både kolbottnar och tegelugnar. Äver lertäckter finns på de äldre kartorna utmärkta i anslutning till Backbyfjärden. Att lera att tillverka tegel med fanns i området visar på att jordarna var för skärgården relativt bördiga. .

På storskifteskartan från 1788 finns lergropar, tegelugnar och kolbottnar utsatt i anslutning till Backbyfjärdens strandremsa

Värden att bevara och utveckla

Riksintressebeskrivningen

Följande kapitel ska beskriva och förklara de värden som motiverar riksintresset, och hur de kulturhistoriska värdena kan bevaras och utvecklas. De tillhörande kartorna utgör en del av analysen som avser att underlätta möjligheten att utveckla och förstärka riksintressets karaktärer och kvaliteter. I kartorna har riksintressets värdekomponenter uttolkats och förstärkts geografiskt samt zonerats utifrån områden med särskilda bevarandevärden.

Motivering:

Kustmiljö och skärgårdsmiljö som speglar den mångsidiga ekonomin med fiske och sjöfart, boskapsskötsel och jordbruk och olika binäringar på en större ö i Roslagens kustband. (Skärgårdsby, Stenbrott).

Uttryck:

Landskapets småbrutna karaktär med små åkrar och landskapsavsnitt som hålls öppna genom bete, samt obebyggda bergiga och skogsbevuxna områden. Backby med ett stort antal sjöbodar och båthus nere vid vattnet och den täta gårdsbebyggelsen högt upp på land, som en följd av landhöjningen. Tranviks by med utspridd bebyggelse. Lämningar av malm-, marmor- och kalkbrytning samt fyr- och lotsverksamhet.

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp:

- Kust och skärgårdsmiljö

Motivet till riksintresset överensstämmer väl med miljöns befintliga uttryck. I uttrycken för riksintresset nämns fyr- och lotsverksamhet. Svartklubbens fyr ligger utanför riksintresseavgränsningen. Fyr- och lotsverksamheten är en del av läget invid inloppet från Ålands hav och farleden, men är inte tydligt kopplat till skärgårdsbyarnas förutsättningar och mångsidiga ekonomi. Antingen bör Svartklubben och fyren med övrig bebyggelse ingå i riksintresseavgränsningen och då även nämnas i motivet, inte som nu bara i uttrycken, eller utgå från riksintressebeskrivningen. I de fysiska uttrycken för riksintresset framhävs enligt gällande beskrivning:

- Landskapets småbrutna karaktär
- Backby med stort antal sjöbodar
- Den täta gårdsbebyggelsen
- Tranviks by med utspridd bebyggelse
- Lämningar av malm- marmor och kalkbrytning samt fyr- och lotsverksamhet

Kärnvärden i riksintresset

Skärgårdsmiljö

Riksintresset skildrar väl skärgårdens livsvillkor och de flexibla försörjningsstrategierna. Fördelningen och nyttjandet av naturens resurser avspeglas i bebyggelse och markanvändning. Det småskaliga odlingslandskapet med stort inslag av bete berättar om det historiska jordbrukets starka betoning på boskapsskötsel, där ängs- och hagmarkerna dominerade markanvändningen. Kvar i landskapet finns stenmurar som visar på djurhållningen i området.

Läget vid vikarna och i anslutning till odlingsmarken och den funktionella uppdelningen i gårdsbebyggelse och sjövisten återspeglar mångsyssleriet i skärgårdsbyarna. Byarnas gårdsbebyggelse är placerad i skyddade lägen med täta gårdsstrukturer som är typiskt för bebyggelse i det väderutsatta kustbandet. Backbyns och Tranviks delvis olika inriktning i de olika näringsgrenarna framträder i bebyggelsens struktur.

Det stora antalet sjöbodar i Backbyfjärden visar på fiskets stora betydelse i Backbyn. Backbyn har störst antal bevarade sjöbodar i hela länet. Flera gårdar har en ålderdomlig gårdsstruktur, med flera och ofta mindre uthus och här finns bevarade byggnader från 1700-talet. Den bebyggelse som tillkommit under 1900-talets senare del och framåt ligger på avstånd från byarna, och inverkar inte på den ålderdomliga bebyggelsestrukturen i området.

Backbyn med slingrande byväg och omgivande betespräglat odlingslandskap.

Tips och råd för dig som bor

Följande tips och råd kan fungera som inspiration och vägledning för dig som bor i området. Råden tar fasta på åtgärder som kan vidtas för att tillvarata och utveckla bärande kulturhistoriska kvaliteter i miljön.

Generella råd och tips vid ändring/tillägg av befintlig bebyggelse:

- Variationer i bebyggelsen bör bevaras. De ursprungliga materialen berättar om byggnadernas historia, äldre hantverksskicklighet, materialkvalitet och byggnadsteknik.
- Gamla fönster bör i så stor utsträckning som möjligt bevaras. Utbyte av gamla fönster till moderna kan ofta förändra hela fasadens gestaltning.
- Utbyte av hela locklister, panelbrädor eller hyvlad fasadpanel bör endast utföras i nödfall. Överväg i första hand att skarva nedifrån.
- Färgval bör göras i enlighet med den lokala traditionen. I riksintresset är de flesta rödfärgade fasader av faluröd slamfärg. Övriga snickerier bör målas med linoljefärg.
- Taktäckning bör väljas med hänsyn till lokal tradition och byggnadens funktion. Taktäckningen är traditionellt sett ofta av tjärat spån på ekonomibyggnader och torp. Senare kom det enkupiga teglet på bostadsbebyggelse och plåt och tvåkupigt tegel blev den vanligaste taktäckningen på ekonomibyggnader. Järnplåt och lertegel var dyrt och tillhörde herrgårdarna fram till 1900-talet.
- De få knuttimrade byggnader som fortfarande förekommer innehar stort kulturhistoriskt värde. Underhåll med traditionella material och metoder.
- Eventuell tillbyggnad eller andra nytillskott som fönster, dörrar och fasadpanel anpassas till den befintliga byggnaden när det gäller utformning, placering och materialval. Äldre fönstersnickerier är ofta utförda av trä med hög kvalitet. Fönsteromfattningar samt fönstersnickerier målas i linoljefärg. Renovering av befintliga fönster är ett föredra framför utbyte.
- Tänk på placering och utformning av belysning, staket och stolpar.

Att tänka på om du ska bygga nytt:

- Kontrollera om din planerade tomt ligger inom fornlämningsområde.
- Prioritera att bygga nytt i anslutning till befintlig bebyggelse och vägar.
- Titta på den närmsta omgivningen när det gäller den befintliga bebyggelsens färgsättning, formspråk, byggnadernas placering på gårdstomten och tomtens utformning.
- Tänk på dörr- och fönstersättningens utförande, dimensioner och symmetri för att ge byggnaden ett harmoniskt fasaduttryck. Anpassa takets form och lutning efter husets proportioner.

- Låt tomtstruktur och trädgård inspireras av den omgivande bebyggelsemiljön. Sök möjlighet att återanvända formelement som gamla odlingslotter, samt inlemma bestånd av äldre träd och trädgårdsväxter, blommande och bärande buskar i den nya miljön.
- Trädgårdar planeras med utgångspunkt från tomtens topografi och den anslutande naturen. Sträva efter att ta tillvara nivåskillnader i topografin för att knyta an till den äldre miljön. Tänk på att tomten inte bör se för anlagd ut, låt utkanterna på ett naturligt sätt smälta in i omgivningen. Vid komplettering av träd- och andra växter bör man använda arter som har en lokal förankring.

Andra tips och råd för att utveckla befintliga kulturhistoriska kvaliteter:

- Utveckla befintliga kvaliteter längs äldre bygator. Vid eventuell kompletterande bebyggelse kan nyplantering av träd "förlänga" bygatan. Regelbunden hamling av nytillkomna och befintliga träd längs med bygatan. Kontinuerlig återplantering av nya träd när äldre träd längs bygatan dör.
- Vägdiken kan underhållas och slås på ett sätt som gynnar konkurrenssvag flora.
- Underhåll och bevara ekonomibyggnader och bostadshus för förståelsen av den äldre bymiljön och upplevelsen av det agrara landskapet.
- Sjöbodar, båthus, och bryggor i anslutning till vattnet bör så långt som möjligt bevaras.
- Underhåll av befintliga bodar bör göras varsamt med utgångspunkt från den aktuella bodens material och utformning.
- Skapa möjlighet att visuellt uppfatta och förstå historiska samband. Odlingslandskapet med dess stenmurar, åkeravgränsningar, odlingsrösen och diken speglar den historiska markorganisationen. Åtgärda igenväxningsvegetation genom röjning eller bete.
- Tillvarata pedagogiska möjligheter genom att sätta upp lättillgänglig information om intressanta målpunkter för boende och besökare som kan bidra till att berika upplevelsen av landskapets kulturhistoriska kvaliteter.

Planering på landsbygden

Följande del omfattar riktlinjer och råd för bebyggelsen både när det gäller ändring av befintliga byggnader och för tillägg av ny bebyggelse.

Bebyggelsen i landskapet

Ett nyuppfört hus syns mer på landsbygden än i staden. Placeringen, karaktären och skalan på nybyggda hus har stor betydelse för hur det påverkar landskapet. Hus som uppförs isolerat i landskapet med krav på nya tillfartvägar kan riskera att fragmentera odlingslandskapet och försvåra möjligheterna till fortsatt jordbruksdrift och förvaltning av viktiga natur- och kulturmiljökvaliteter.

Nyttillkommen bebyggelse kan också ge upphov till en ”uppluckring” av bebyggelsebilden och gradvis omvandling av landsbygden. Landsbygdens karaktär kan förändras och tappa en del av sin attraktionskraft när bostäder med ”villastandard” utan anknytning till den agrara miljön uppkommer. På sikt kan möjligheterna att tolka och uppleva historiskt framvuxna strukturer och samband i landskapet försvåras.

Av tradition är höjdlägen eller sluttningar naturliga platser att lägga bebyggelse på. Vid placering av byggnader i höjdlägen är det samtidigt viktigt att tänka på att byggnaden kan riskera att bli exponerad och alltför dominerande i landskapet. Det ställer särskilt höga krav på en genomtänkt placering och utformning av huset. Den äldre bebyggelsen har historiskt vuxit fram utmed vägar och stråk. Att förtäta och komplettera befintlig bebyggelse längs vägnätet knyter an till den äldre byggnadstraditionen och gör att nytillskott smälter in på ett naturligt sätt i miljön. Vid komplettering av bebyggelse i anslutning till vägar är det viktigt att bevara gaturummets lantliga karaktär. Ny bebyggelse bör därför läggas ett stycke in från vägen.

Huset på tomten

När det gäller de enskilda byggnadernas placering på tomten bör man förhålla sig till bebyggelsemönstret på den specifika platsen och hur byggnaderna traditionellt sett placerats på gårdstomten. I de äldre bymiljöerna är bebyggelsen i regel placerad utmed byvägar med husen grupperade runt en mer eller mindre öppen gårdsplan.

Förhållanden som väderstreck, sol och vind har också betydelse. Traditionellt sett placerades husen för att tillgodose tillgång på värme och kyla på ett naturligt sätt. Vanligtvis placerades huvudbyggnaden på gårdstomtens högsta punkt med framsidan orienterad åt söder. Uthusen lades i regel lite lägre och inte alltid med utgångspunkt från huvudbyggnaden. Istället kunde uthusen vara anpassade efter bygatans eller vägens sträckning. Eftersom byggnadernas placering kan variera från plats till plats är det viktigt att titta på den närmsta omgivningen.

Sträva efter att ta tillvara topografins förutsättningar. Tomten bör bygga vidare på nivåskillnader i topografin för att skapa en varierad gårdsbild som samspelar med den

omgivande miljön. Man bör också tänka på att tomten inte ser för anlagd ut. Det är en fördel om utkanterna av tomten på ett naturligt sätt smälter in i omgivningen. Tomtgränser kan med fördel utformas diskret med buskar, låga häckar eller staket. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet.

De äldre bymiljöerna ramar ofta in av äldre träd, trädridåer och buskar. Vid nybyggnad eller vid ändring och tillägg till befintliga byggnader bör det planeras med utrymme för växtlighet för att knyta an till den äldre miljön. Att spara äldre träd och vegetation invid ett nybyggt hus ger anknytning till platsen. Det tar tid för nyplanterade träd att växa sig stora. Uppväxta träd bidrar till en lummig miljö och har en storlek som kan samspela med huset.

Nya hus bör förhålla sig till och inspireras av skala och byggnadstraditioner hos omgivande bebyggelse. Undvik stora byggnadsvolymer som riskerar att bli dominerande i landskapet.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse

- Orienteringen av nya byggnader bör ske efter väderstrecken i landskapet.
- Nya tillägg anpassas i skala och planform till omgivande bebyggelse med förankring på platsen.
- Komplementbyggnader underordnar sig boningshus både när det gäller placering och storlek.
- Takets form och lutning anpassas efter husets proportioner. Taket bör utgöra högst hälften av hela fasadens höjd.
- Fasaden kan hämta inspiration från omgivande bebyggelse och målas i färgskala med förankring på platsen. Vanligt förekommande i på landsbygden är träpanel i faluröd och naturanpassad färgskala i dämpade, ljusa jordfärger.
- Grunden bör utföras förhöjd och vara väl markerad.
- Val av fönster har stor betydelse för byggnadens uttryck och eventuella anpassning till en äldre bebyggelsemiljö.
- Naturliga tomter som följer terrängen. Trädgårdar bör ansluta till områdets lantliga karaktär, varva öppet med slutet. Eventuella avskärmningar i tomtgräns bör utformas diskret med buskar, låga häckar eller staket. Traditionen med vårdträd kan med fördel hållas levande, likaså föryngring och komplettering av alléer. Vid plantering förordas för platsen traditionella val av växter, fruktträd och bärbuskar.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i skärgårdsmiljö

- Komplettering på bytomten bör ske i luckor för traditionella bebyggelselägen eller i nära anslutning till befintlig bebyggelse om topografiska förutsättningar finns.

- Vid nybyggnad bör det småskaliga, öppna odlingslandskapet, bevaras
- Tomtstorlek och placering av byggnader på tomten görs med hänsyn till befintligt bebyggelsemönster på platsen för att behålla känslan av en naturligt framväxt bymiljö.
- Gaturummet har ofta en lummig naturnära karaktär. Värna trädtrader och alléer.
- Ny bebyggelse bör inte lokaliseras obebodda öar, skär och kobbar som ingått i byns markinnehav.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse längs väg

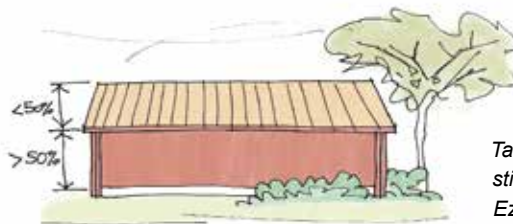
- Utgå från gaturummets karaktär avseende indrag från gatan eller gatunära placering.

Generella riktlinjer för ny bebyggelse i skogsmark

- Ny bebyggelse i skogsmark bör ha den småskaliga torpmiljön som förebild när det gäller placering och skala.
- Bebyggelsen ligger ofta i brynet mellan skog och åker, med indrag från vägen.
- I skogsmark och brynzoner bör tomter utformas naturnära utan skarpa avgränsningar.

Illustration till förslag på riktlinjer för ny bebyggelse. Boningshuset ligger indraget från vägen med en till tomten anpassad placering. Uthusen underordnar sig boningshuset. Varierande takhöjd och siluett skapar en dynamisk anpassad gårdsmiljö. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet. Av Ezequiel Pinto- Guillaume.

Takets höjd bör inte överstiga vägglivets höjd. Av Ezequiel Pinto-Guillaume.

Exempel på karaktär och placering av äldre bebyggelse

Bebyggelse utmed väg i höjdläge.

Exempel på trädkantad bygata.

Den täta placeringen av byggnader och staket ger bygatan en karaktäristisk småskalig och sluten inramning.

Torp placerat i skogsbyn.

Byggnader placerade tätt in på bygatan.

Kringbyggd gårdsmiljö med manbyggnad och ekonomibyggnader som inramar gårdstunet.

Granitstolpe.

Enkelt utformad bodbebyggelse.

Småskalig bygata med hamlade träd och bebyggelse placerad med indrag från vägen.

Förslag till riktlinjer för bevarande och utveckling

För att kunna hantera miljöns värden, såväl helheten som enskilda beståndsdelar ges här förslag på riktlinjer kopplade till riksintressets kärnvärden och nyckelbegrepp. Riktlinjerna avser att vara ett stöd för kommunens bygglovgivning och planarbete. Föregående kapitel ”Planering på landsbygden och ”Tips och råd för dig som bor” innefattar generella rekommendationer som riktar sig även till allmänheten.

Riktlinjer för riksintressets kärnvärden

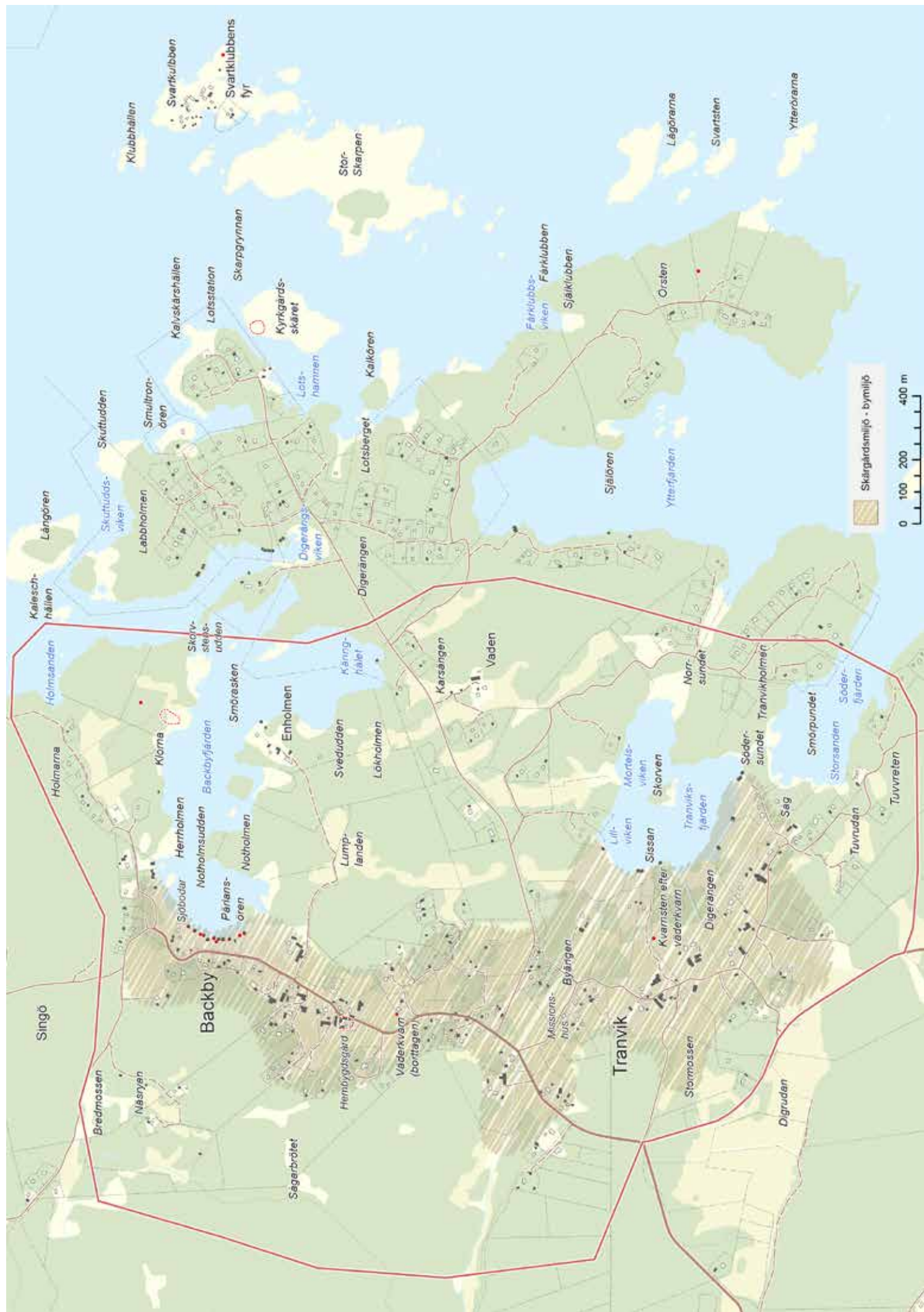
Följande del omfattar förslag på riktlinjer och råd för att bevara och utveckla kulturhistoriska kvaliteter kopplade till riksintressets nyckelbegrepp.

Skärgårdsbyar

En förutsättning för upplevelsen och läsbarheten av skärgårdsmiljön är kopplingen mellan byarnas agrara bebyggelse och sjövistena vid de skyddade vikarna. Dalgångarnas öppna, brukade marker är likaså en förutsättning för upplevelsen av de täta gårds- och bymiljöerna. Det är viktigt att eventuell ny bebyggelse anpassas till områdets terränganpassade strukturer för att riksintressets värden ska stärkas och utvecklas.

- Värna det småskaliga öppna odlingslandskapet. Nybyggnad på den historiska inägomarken bör undvikas helt. De öppna markerna närmast byarna med lång brukningskontinuitet är särskilt känsliga för nytillskott.
- Ny bebyggelse inom det markerade området för särskilt bevarande (se karta s.31) bör fortsättningsvis ske mycket restriktivt. Endast mycket begränsade kompletteringar får göras. Detta ska ske i samråd med bebyggelseantikvarisk kompetens. Området för särskilt bevarande inkluderar byarnas historiska bytomter.
- Ny bebyggelse och avstyckningar i bymiljöerna kan ske i luckor och med koppling till befintlig bebyggelse om placering och utformning utgår från det som är riksintressets kärnvärden.
- Eventuella tillägg av ny bebyggelse utanför bymiljön bör utföras i anslutning till befintligt vägnät med höga krav på platsanpassning. Placera nya byggnader med stöd i omgivande terräng, vegetation och annan bebyggelse.
- För att fortsatt kunna uppleva och förstå den äldre bebyggelsestrukturen bör den öppna jordbruksmarken mellan gårdsmiljöer förbli obebyggda stråk.

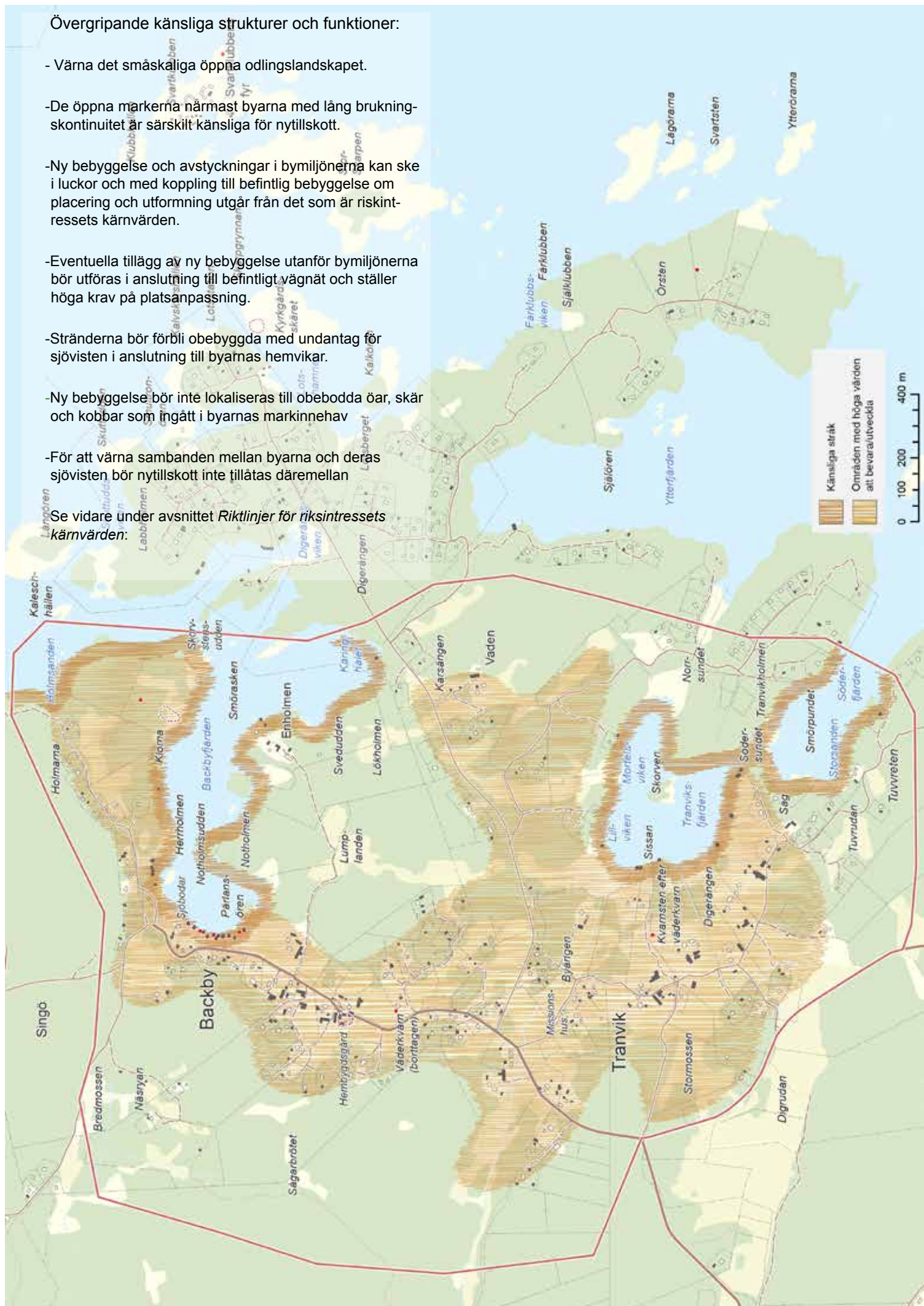
- Värna äldre träd och trädgårdsväxter, blommande och bärande buskar. Vid komplettering av träd- och andra växter bör man använda sådana arter som har en lokal förankring.
- Stränderna utanför sjövistena i anslutning till byarnas hemvikar bör förbli obebyggda stråk.
- Eventuell ny bebyggelse i anslutning till byarnas sjövisten bör undvikas.
- För att värna sambanden mellan byarna och deras sjövisten bör nytillskott inte tillåtas däremellan.
- Ny bebyggelse bör inte lokaliseras till obebodda öar, skär och kobbar som ingått i byarnas markinnehav.
- Bygatans småskaliga och slingrande struktur som länkar samman byarna värnas. Undvik att anlägga nya vägar som avviker från den traditionella vägstrukturen.
- Befintlig beläggning och vägbredd ska behållas på grusvägarna. Den äldre slingrande vägstrukturen anpassad till topografi, markslag och ägogränser är känslig för ingrepp som innebär uträtning, breddning och rationalisering av vägsystemet.
- Gaturummet utmed äldre bygator har ofta en lummig naturnära karaktär. Värna trädrader och alléer.

Övergripande känsliga strukturer och funktioner:

- Värna det småskaliga öppna odlingslandskapet.
- De öppna markerna närmast byarna med lång brukningsskontinuitet är särskilt känsliga för nytillskott.
- Ny bebyggelse och avstyckningar i bymiljöerna kan ske i luckor och med koppling till befintlig bebyggelse om placering och utformning utgår från det som är riskintressets kärnvärden.
- Eventuella tillägg av ny bebyggelse utanför bymiljöerna bör utföras i anslutning till befintligt vägnät och ställer höga krav på platsanpassning.
- Stränderna bör förbli obebyggda med undantag för sjövisten i anslutning till byarnas hemvikar.
- Ny bebyggelse bör inte lokaliseras till obebodda öar, skär och kobbar som ingått i byarnas markinnehav
- För att värna sambanden mellan byarna och deras sjövisten bör nytillskott inte tillåtas däremellan

Se vidare under avsnittet *Riktlinjer för riksintressets kärnvärden*:

Förslag på vidare åtgärder

Riksintresseavgränsningen omfattar byarnas inmarker, de inre delarna av vikarna och delar av utmarken. Utmarken som vetter mot Ålands hav och de många småöarna längs Singös kust som ingår i byarnas marker ryms inte inom avgränsningen. Huvudnäringen fisket var beroende av havsfisket, och därför kan man fundera på om inte åtminstone delar av utmarken längs kusten borde ingå i riksintresset.

I uttrycken för riksintresset nämns fyr och lotsverksamhet. Svartklubbens fyr ligger utanför riksintresseavgränsningen. Fyr och lotsverksamheten är en del av läget invid inloppet från Ålands hav och farleden, men är inte tydligt kopplat till skärgårdsbyarnas förutsättningar och mångsidiga ekonomi. Antingen bör Svartklubben och fyren med övrig bebyggelse ingå i riksintresseavgränsningen och då även nämnas i motivet, inte som nu bara i uttrycken, eller utgå från riksintressebeskrivningen.

I samband med att Länsstyrelsen gör en översyn av samtliga riksintresseområden i länet kommer kommunen att uppmärksamma om det finns skäl att se över områdets avgränsningar och omfattning.

I förvaltningen av områdets kulturhistoriska värden spelar fastighetsägare och boende en betydande roll. Genom att exempelvis tillgängliggöra riksintresseutredningarna via internet kan kommunen bidra till att inspirera till en varsam skötsel av riksintressets kulturmiljövärden samt mer uppmärksamma områdets värden publikt.

Källor

Litteratur

Länsstyrelsen i Stockholms län. 2005. Naturminnen i Stockholms län. Rapport 2005:01.

Morger, K. 1990: Kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun. Del 1 och 2. Byggnadsnämnden och kulturnämnden i Norrtälje kommun.

Rosenberg, C.M. Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige 1882-1883

Svenska Gods och Gårdar. XI. Stockholms län. 1938

SNA Stockholm – Mälarregionen. 2008

Tham,W. Beskrifning öfver Stockholms län, 1850

Webadresser

<http://www.upplandia.se/>

<http://runeberg.org/>

<http://stockholmslansmuseum.se/>

KONTAKTUPPGIFTER

Norrtälje kommun
Box: 800, 761 28 Norrtälje
Telefon: 0176-710 00
E-post: norrtalje.kommun@norrtalje.se

norrtalje.se